

ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԸ:

ՆՊԱՍՏ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԼԼԻԳԵՆՑԻԱՅԻ ԽՆԴՐԻՆ ¹⁾

Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆՑԻ:

Անդրկովկասեան նահանգների բնական հարստութիւնները, կուլտուրական բոլորի բազմութիւնը և ամեն տեսակ գիւղատնտեսական կենդանիների գոլութիւնը բնականապէս պէտքէ առաջացնէին մեր երկդասարգութեան մէջ դրանցից աւելի խելացի և չափաւէտ կերպով օգտուելու, դրանց արդիւնադուրեւ ձգտում, մանաւանդ որ ալս վերջին հանգամանքը կարող էր մեր երկրի անտեսական զարգացման մի ամենահաստատազորիւր դառնալ: Այս ուրախալի ձգտումը քսան տարիներից ի վեր արտադրուել է և դրա արտադրութիւնը եղել են երկտասարգներ, որոնք իրանց միջնակարգ ուսումը աւարտելուց չետոյ, Ռուսաստան կամ արեւմտեան Աւրոպա են ուղևորուել տեղական բարձրագոյն դպրոցներում գիւղատնտեսական ուսում ստանալու:

Եթէ աղպլիսի անհատների թիւը մեղմում չատ չէ եղել, դրանում մեղաւոր են ուրիշ հանգամանքներ, որոնց մասին խօսելը դուրս է իմ նպատակից, սակայն չէ կարելի նաև ասել թէ դրանք հաշվադիւտ երեւոթներ են եղել, որովհետեւ Մոսկաւի Պէտրովսկի գիւղատնտեսական ճեմարանը, որպէս նաև արտասահմանեան նոյնանման հաստատութիւնները, ունեցել են գիւղատնտես հաշ ուսանողների մի որոշ կոնտինգենտ:

Դրանցից շատերը, ուսման ընթացքը աւարտելուց չետոյ իրանց գիտութիւնները գործադրելու լի տենչով հայրենիք են վերադարձել: Սակայն հայրենիք դառնալուց չետոյ հաշ գիւղատնտեսների մասին ոչինչ չէ լսում, իսկ եթէ լսում էլ է, մեծ մասամբ աննպատ լուրեր, ասում են, որ նրանց գործերը անաջող են գնում, որ նրանք որպէս

¹⁾ Համեմատէք պ. Ա. Արասխանեանցի լօղածի հետ «Գիւղատնտեսական ինտելիգենցիա» խորագրով, «Մուրճ» 1892 թ. № 11:

գործնական գիւղատնտեսներ շատ թուլ են եղել, որ իրանց հետ բերած գիտութիւնները ապարդիւն են մնացել, որով և առաջին անաջող փոր- ձերից լուսաշատած՝ մի երկու տարուց փետոյ ձգել են գիւղատնտեսական պարապմունքները մի կողմ, քաղաք են վերադարձել և բոլորովին ուրիշ իրանց մասնագիտութիւնից տարբեր, գործ են ձեռնարկել:

Ինչուլ պէտքէ բացատրել ալս ինքն ըստ ինքեան ցաւալի, երեւթը, ինչու գիտնական գիւղատնտեսական կրթութիւն ունեցող հալ երիտա- սարդները գործնական կեանքի մէջ գրեթէ միշտ անաջողութիւնները են հանդիպում, որով և իրանց ստացած գիտութիւնը, որպէս սեփական անձի համար նորնպէս և ալն հասարակութեան համար, որին ծառայելը նրանց ոգևորութեանմի աղբիւր է եղել, ապարդիւն է անցնում:

Մեր ուսումնական գիւղատնտեսների գործնական կեանքում ունե- ցած անաջողութիւնների պատճառները գտնելու համար բաւական է մի- ալն աչքի տակ ունենալ թէ որպիսի երիտասարդներ են մեզնում գիւղա- տնտեսական բարձրագոյն կրթութիւն ստանում, ինչ հանգամանքներում են նրանք հայրենիքում և ապա արտասահմանում ուսումն ստանում:

Միմեանցից պէտք է զանազանել երեք կարգի երիտասարդներ:

ա. Քաղաքացի երիտասարդներ, որոնք իրանց կեանքում երբէք գիւղատնտեսութեամբ անձամբ չեն պարապել և չեն հետաքրքրւել, շատ միջնակարգ ուսման ընթացքով՝ ունեցած ամառաւ արձակուրդներին գիւղ են ընկած, ուր նրանք վալր ի վերոյ գլխել են երկրագործական ամառակին աշխատանքները:

բ. Աշխատատէրւորի որդիք, որոնք դարձեալ 9 ամիս շարունակ քաղաքումն են ապրել իրանց ուսման պատճառով, իսկ գիւղում, իբրև աղաներ կամ աղաների որդիք, իրանց հեռու են պահել երկրագործական աշխատութիւններից: Սրանց գիտութիւնը առաջիններից եթէ պակաս չէ շատ էլ չէ. և վերջապէս՝

գ. Ամենահազազիւտ ղէպքերում երիտասարդներ՝ գիւղական դասա- կարգից, որոնք 9-10 տարեկան հասակից խլւում են հայրենի գիւղական ընտանիքներից և ուսում առնելու նպատակով քաղաք գալով՝ քնքա- նում են և գիւղատնտեսական աշխատանքների համար անընդունակ դառ- նում. ապա վերջինները մինչև անգամ մի տեսակ արհամարհանքով են նա- լում իրանց ծնողների պարապմունքների վրայ, որով և հալլմին շրջանից դուրս գալիս՝ գրքերով և զբօսանքներով են զբաղւում ամառնապին արձա- կուրդների ժամանակ:

Այս երեք կատեգորիաներից որն էլ որ վերցնելու լինենք, կը տես- նենք, որ նրանք տեղական գործնական գիւղատնտեսներից շատ պակաս, եթէ չստեմ ոչինչ, նախապատրաստութիւններ ունին. ահա ալոպլաններն էլ միջնակարգ ուսումը աւարտելուց կամ կիսատ թողնելուց փետոյ, ոմանք

ողնորոթիւնից, ոմանք տնտեսական կարիքից ստիպւած և ոմանք էլ ուրիշ մասնագիտութեանց համար պահանջելիք կրթութեան պակասութիւնից՝ գիւղատնտեսական ուսման են դիմում Ռուսաստանի կամ արտասահմանի բարձրագոյն դպրոցները, ուր ոչ միայն գիտութիւնը բոլորովին տարբեր հիմունքների վրայ է դրւած, այլ և հասարակական միւս պայմանները գլխովին ուրիշ են, ուրեմն և անժանօթ են մեր հալ գիւղատնտես ուսանողին:

Ալեւմ տեսնենք թէ գերմանացի ուսանողը մինչև գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոց մտնելը կամ ալիք ուսման ընթացքն աւարտելը ինչ տեսական և գործնական նախապատրաստութիւններ ունի:

Նախ մենք տանք մեզ նոյն հարցը, ինչ որ մեր երկտասարդներումս ին տեսցինք, ալիւնքն որպիսի երկտասարդներ են Նւրոպայում գիւղատնտեսական բարձրագոյն կրթութիւն ստանում:

Այստեղ ես երեք տեսակ կրթութեան և դասակարգի անձեր պէտք է միմեանցից տարբերել:

ա. Միջնակարգ կալուածատէրերի ուղիքը, (գիւղական դասակարգից) որոնք գիւղատնտեսական միջնակարգ դպրոցի (Landwirtschaftsschule) 3-4-ամսալ դասընթացը աւարտելուց չետոյ ուղղակի մտնում են բարձրագոյն դպրոց ընդարձակելու համար իրանց մասնագիտութեան տեսական կրթութիւն գիւղատնտեսական ուսումնարաններում: Նրանք անցել են մասնագիտութեան անհրաժեշտ առարկաներից հետեւալները՝ բնական գիտութիւններից—ֆիզիկա, հանքագիտութիւն, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն. գիւղատնտեսական առարկաներից՝ ուսումնական ապահովան արդիւնագործութեան, բուսական արդիւնագործութեան և ուսումնական գիւղատնտեսական արդիւնատնտեսութեան (Betriebslehre). Այսպիսի միջնակարգ ուսումնարաններում, չնորհիւ ընտրովի ուսուցչական ոլմերի և դասատուութեան ձևերի՝ աշակերտների ստացած գիտելիքները հիմնաւոր են և գործնական:

բ. Երկտասարդներ, որոնք, գիւղատնտեսական միջնակարգ ուսումնական աւարտելուց չետոյ, 2—3 տարով մտնում են մի հարուստ կալւածատիրոջ մօտ որպէս կառավարիչներ, վերակացունք և կամաւորներ: Նրանք ալստեղ միջոց են ունենում հիմնաւորապէս ծանօթանալու տնտեսութեան հետ, ճրագ գաղտնիքների և կառավարչութեան հետ և ապա բարձրագոյն դպրոց մտնում միայն մի քանի սեմեստրներով (մեցամեսակ) ¹⁾ մինչև անգամ մի սեմեստրով, ուր լսում են միայն այն առարկաները, որոնց գիտնալը գործ-

¹⁾ Ռուսումնական տարին, Գերմանիայի բարձրագոյն դպրոցներում, որպէս համալսարան և ալլն, բաժանւում է երկու կիսամեակների կամ երկու սեմեստրների—ձմեռւալ և ամառւալ սեմեստրների:

նականի մէջ ամենից անհրաժեշտ են համարում. աղղպիւիները լետոյ տառնում են լաւ ուժիկներ մեծ կալւածատիրոջ մօտ, ալս անգամ անպատ- ճառ որպէս կալւածի ընդհանուր կառավարիչ կամ վերատեսուչ:

գ. Հարուստ ասպետական կալւածատէրերի (Rittergutsbesitzer) բար- ձր աղնականներին և գիտնականներին որդիք որոնք իրանց միջնա- կարգ կրթութիւնը զիմնադրանքում կամ ընկալական դպրոցներում աւար- տելուց լետոյ, համալսարան են մտնում առանց նախապէս գիւղատնտե- սութեամբ պարապած լինելու Աղղպիւիները ևրկու նպատակ ունին աչքի առաջ, ա) իրանց կալւածներին կառավարչութեան համար անհրա- ժեշտ գիւղատնտեսական կրթութիւն ստանալ և բ) միջնակարգ գիւղատն- տեսական ուսումնարանների դասատուներ կամ շրջող ուսուցիչներ (Wan- derlehrer) պատրաստել, և կամ գիւղատնտեսութեամբ որպէս սոսկ գի- տութեամբ պարապել: Դրանցից զուրա են դալիս պրիւատ դոցէնտներ¹⁾, պրոֆեսորներ և կամ մասնաւոր գիտնականներ. մրանք 2-3 սեմեստր հա- մալսարան լաճախելուց լետոյ մի քանի տարով համալսարանների հետ միացած փորձնական դաշտերում, տնտեսութեան մէջ կամ փորձնական իջնաններում (Versuchsstation) պարապում են և գիտական փորձեր անում և ապ անորից համալսարան դալով, շարունակում են ընդհատած ուսումը:

Ինչպէս տեսանք, գերմանացի գիւղատնտես ուսանողը մի որոշ տեսական և գործնական նախապատրաստութեամբ է բարձրագոյն դպրոց մտնում կամ եթէ նա գործնական ապէս մինչև համալսարան մտնելը չէ պա- րապել, նա աղ շնում է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու ընթացքում, որով ամբողջացնում է գիւղատնտեսութեան անհրաժեշտ ուսման և գի- տութեան պակասը: Ուրիշ խօսքով, եւրոպայի գիւղատնտես ուսանողը մինչև կեանք մտնելը բոլորովին ուրիշ կրթութիւն և գործնական հմ- տութիւններ է ձեռք բերում քան հալ ուսանողը, որին պակասում են նախ՝ միջնակարգ ուսման գիտակցական և հիմնաւոր գիտութիւնը և ապա գործնական փորձառութիւնը և իւր ապագալ մասնագիտութեան մա- սին պատրաստի մտապատկերները: Գիւղատնտեսութեան մէջ աղղպիւի մի խորթ երիտասարդ բարձրագոյն գիւղատնտեսական դպրոցում պարզ է որ անկարող է 2—3 տարալ ընթացքում անցնել այն բոլորը, ինչ որ համալսարանի ամբիոնից լսում է, տեսնում, որովհետեւ դրանք բոլորն էլ այնքան սերտ կապած են անմիջական գործի հետ, որ ուսանողի ամե- նահարուստ երեակալութիւնն անգամ եթէ չկալ սեփական փորձառութիւն:

¹⁾ Պրիւատ դոցէնտ (մասնաւոր ուսուցչապետ) կոչում են Գերմա- նիայում պրոֆեսորութեան թեկնածուները, որոնք դասախօսում են բարձրագոյն դպրոցներում, բալց որոնց դասերը պարտադիր չեն և որոնք ղեռ ևս ուժիկ չեն ստանում համալսարանից:

հրաժարում է նրան մի դրական օգուտ տալուց. ամենուհեմ արդպիսի ուսանողը դիմում է դասագրքերին, մտածելով դրանց միջոցով գոնէ իւր ծանօթութիւնները լաւնացնել, իւր գիտութիւն պակասը լրացնել, Սակայն գրքերը նրան քիչ ծառայութիւն կարող են մատուցանել, մինչև որ նա ինքը անձամբ գործի հետ ծանօթ չէ, որով բոլոր և կենդանի, հող և ջուր, դաշտ և մեքենայ, դրանց հետ վարակելու ձևերն ու եղանակները և ալլն և ալլն նրա համար որպէս վերացական դադարաւորներ են մնում: Եւրոպական նորագոյն գիւղատնտեսութեան հետ անծանօթ օտար երկրացի ուսանողը իւր գործնական և տեսական ծանօթութիւնների ունեցած պաշարի թուլութիւնը զգում է մանաւանդ ուսումնական նպատակով ձևուարկած ճանապարհորդութիւնների զբօսանքների (Excursion) ժամանակ:

Այստեղ աւելորդ չեմ համարում Եւրոպայում ընդունւած ուսումնական նպատակներով կատարող այս զբօսանքների մասին ի միջի ալլ լոց մի քանի խօսք ասել: Զբօսանքները գերմանական մանկավարժութեան ամենագլխաւոր ուսուցանողական միջոցներից ամենագլխաւորն է: Մանաւանդ գիտողական առարկաների և գիտութիւնների վերաբերմամբ՝ ընդհանուր են բոլոր կարգի ուսումնարանների աշակերտները. զբօսանքներ են անում քաղաքային միջնակարգ դպրոցների սաները, որպէս նաև բարձրագոյն դպրոցների, համալսարանների չափահաս ուսանողները: Զբօսանքները մի նպատակ ունին՝ առարկան իւր տեղումը ծանօթացնել աշակերտին, որով և նա աւելի ամուր է մնում աշակերտի չիջողութեան մէջ. այդ զբօսանքները լինում են, ինչ կասկած, ուսուցիչների կամ ուսուցչապետների առաջնորդութեամբ: Ստորակարգ և միջնակարգ ուսումնարաններում արշաւանքներին մասնակցելը պարտաւորեցուցիչ է, ամբ ինչ ուսանողների համար կամաւոր. սակայն, չնայելով այս վերջին հանգամանքին, ոչ մի դասախօսութիւն այնքան լաճախորդներ չէ ունենում որքան արդպիսի զբօսանքները՝ մասնակցողներ: Մի անգամ մի պրոֆեսոր ասաց, «երանի թէ իմ լսարանը այս աղատ բնութիւնը լինէր, ես հաւատացած եմ, որ վարձատրութիւնս եռապատիկ կը բարձրանաւ: Աշխարհահագրութեան ուսուցիչը բնութեան մէջն է ցոյց տալիս արևի ծագումը ու մար մտնելը, հորիզոնն ու երկրադիպի կոորդինատները և ալլն և ալլն. բնագիտութիւնը — բոլորի բազմութիւնը, տերմինների, ծաղիկների, արմատների տեսակները, հողի, քարերի, դեռուների, անասունների տեսակները և ալլն և ալլն բնութեան մէջ աւելի շօշափելի են խօսում քան դասարանում քարտէզի, նկարների, պատկերների միջոցով: Բալց ոչ մի գիտութեան ուսանողների համար զբօսանքները այնքան շահաւէտ և ուսանելի կարող չեն լինել որքան գիւղատնտեսութիւն սովորողի համար, որի ապագայ գործունէութեան հիմնաքարը, — բնութիւնն է, հողն ու դաշտը, արտն և իւր բուսականութիւնը, ջուրը, լուսը, տաքութիւնը և

որովհետև տեղացի մշակները ոչինչ չեն հասկանում դրանց շինւածքից։ Այժմ դալիս է նրա գործունէութեան ամենաովհապական բոլէնը. նա ինքը դրանց հետ երբէք գործ չէ ունեցել, ինքը նոյն իսկ անծանօթ է դրանց կազմութեանը, ալստեղ նա առաջին անգամ շօշափելի կերպով տեսնում և զգում է իր ունեցած դիտութեան պակասութիւնները, իր գործնական խելքի և ծանօթութիւնների թերութիւնները, Հասարակութիւնը, ծանօթները, բոլորը աչք անկած սպասում են, որ տեսնեն թէ ինչ դուրս կըգալ այս բոլոր ձեռնարկութիւններից, դրանք բոլորն էլ կասկածում են դրանց չափողութեան մէջ, և տեսնելով դիտական գիւղատնտեսի անչափողութիւնները, կամալ ալկամալ սկսում են ծիծաղել նրա վրայ, իսկ մեր գիւղատնտեւը իր առաջին փորձերի անչափողութիւններից վատու լուսահատուում է, թուլանում, նա կորցնում է եռանդը գործը շարունակելու, առաջ տանելու, և մի երկու տարուց թողնում է գիւղը և կալւածը, դաշտ ու միջինան, եղն ու կովը. թողնում է ամեն ինչ քաղաք դալիս և իր համար մի ուրիշ շահաւէտ պարագմունք վնասում, գուցէ և դատաստանատնելում գրագրութիւն. իսկ տեսնողին և հարցնողին ասում է, թէ մեր երկիրը դեռ ևս անընդունակ է գիտական տնտեսութեան, մեր ժողովուրդը դեռ ևս անընդունակ է գիտական գիւղատնտեսին գնահատելու և ալն և ալն։ Սորանով էլ վերջանում է ամեն ինչ։ իսկ հետեանքը, նախ նա ինքը դրամական ահաղին փնտաներ է ունենում իր ձեռնարկութիւններից, պարտքի մէջ է խրում և երկրորդ—ամենազլխատր փնտսը—հասարակութեան հաւաքը թուլացնում դէպի գիւղատնտեսական դիտութիւնները, որով և ծիծաղելի դարձնում մի ուրիշին, որը նոյն գիտութեամբ պարագլէ է ցանկանում։

Ո՞վ է սորանում մեղաւոր, գիւղատնտես ուսանողը, հանգամանքները, մեր երկրի անչափող պալմանները, ինչպէս կարելի է գործը չափողութեամբ տանել, երբ մենք մեր երկրում գիւղատնտեսական ոչ միջնակարգ և ոչ էլ բարձրագոյն դպրոցներ ունենք, ոչ փորձնակաւ դաշտեր, իջեաններ և ոչ էլ օրինակելի տնտեսութիւններ և կալւածներ, կտան մեզ ընթերցողները. սակայն իմ կարծիքով կարելի է, թէ և մեծ դժարութեամբ, ալ բոլորը չունենալ բայց և աչնպէս գործը աւելի աջող տանել քան ալ լինում է մեղանում. և ահա թէ ինչպէս։

Նախ շատ ցանկալի է, որ մեզնում գիւղատնտեսական բարձրագոյն ուսում ստանան մեծ մասամբ հարուստ կալւածատէրերի որդիք, որոնք ունին նախ սեփական հող, իրանց ապագալ ձեռնարկութիւնների պահանջելիք գլխաւազութիւն և երրորդ՝ ունին միջոց և ժամանակ բարձրագոյն գիւղատնտեսական ուսում ստանալու համար երկար տարիներ արտասահմանում մնալ և աչնտեղ օգտել ալն բոլոր չարմարութիւններից, որ ներկայացնում է Արտալան իւր բազմակողմանի հաստատութիւններով։ Յանկալի է նաև, որ

աղղպիսի երիտասարդները միջնակարգ ուսում ստացած լինեն ոչ թէ կլասիկական գեմնազներում, այլ բէալական և մեր թեմական դպրոցներում, ուր աշակերտը համեմատաբար աւելի շատ միջոցներ ունի գիւղատնտեսութեան հիմնական գիտութիւններով—ալն է բնական գիտութիւններով—պարապելու. ապա անհրաժեշտ է որ նա միջնակարգ ուսումը աւարտելուց չետով (ալո անպատճառ աւարտելուց և ոչ թերի թողնելուց չետով) ոչ թէ ուղղակի գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոց շտապի, այլ դեռ ևս 1—2 տարի իր կալածը գնալ և անձամբ անմիջապէս գիւղատնտեսական 1—2 տարի իր կալածը գնալ և անձամբ անմիջապէս գիւղատնտեսական թեմաբ գրադի. ալսինքն ծանօթանալ իր հայրենի տնտեսութեան եղանակներին հետ, վարժի չարքաշութեան մէջ, զիտէ ամեն ինչ իր շուրջը, երկիրը, նրա կլիմական աշող և անջող պայմանները, հողը, նրա ֆիզիքական և քիմիական լատկութիւնները, բոյսերը, քարերը, կենդանիները. վարժի տեղական երկրագործական գործիքների գործադրութեան մէջ, ուսումնասիրի նրանց կազմութիւնը, շիւի մշակների, բանտրների, գիւղացիների հետ—մի խօսքով ալն հասարակութեան հետ, որոնք պէտք է կադմեն ալն միջնորդը, ուր նա ապագալով գործելու է. Ալս երկու տարւալ ընթացքում նա պէտք է իր ուսումնասիրութեանց համար օգնութեան կանչի դպրոցում սովորած գիտութիւնները՝ բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, ֆիզիքա, քիմիա և ալն. հետաքրքրի գրանցով և իր հարցասիրութեանը կարելիին չափ բաւականութիւն տալ, զիտէ բնութիւնը և զարգացնի աղղպիսով իր մէջ իրախուզութեան ոգին. իսկ ալս վերջինս ամենաանհրաժեշտ լատկութիւն պիտի լինի մի բնագէտի և գիւղատնտեսի համար. Ալդ երկու տարիներում ձմեռները, երբ նա աւելի ազատ ժամանակ ունի, պէտք է պարապի ալն երկրի լեզով, ուր նա մտածում է գնալ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, որպէս զի նա ալնտեղ շատ ժամանակ չկորցնի լեզու սովորելու համար. և ապա ալս բոլոր ծանօթութիւններով և նախապատրաստութիւններով ուղևորի արտասահման գիւղատնտեսական մի որ և է բարձրագոյն դպրոցում ուսանելու

Գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոցները արտասահմանում, մանաւանդ Գերմանիայում, երկու տեսակ են. ա) առանձնացած գիւղատնտեսական դպրոցներ կամ ձեմարաններ (isolirte landwirtschaftliche Anstalten կամ Akademien) և բ) համալսարանների հետ միացած գիւղատնտեսական ինստիտուտներ. Առաջինները համալսարաններից անկախ բարձրագոյն դպրոցներ են իրանց ուսուցչապետներով և վերատեսուչներով. գրանք լինում են մեծ մասամբ մեծ քաղաքներից դուրս, մի կալածում, և որոշած են ալագալ մեծ կալածատէրեր, կալածների կապալառուներ (Pächter), տնտեսութեան պաշտոնեաներ, պետական պաշտոնեաներ պատ-

բառակերպ համար, որոնցից պահանջուած է հիմնաւոր ծանօթուն գիւղատնտեսութեան համար: Այսպիսի հաստատութիւնները գլխաւորապէս գիւղատնտեսութեան գիտնական կենդորոններն են, ուստի և ուսանողներէրից պահանջուած են միջնակարգ ուսման հիմնաւոր պաշար և գիւղատնտեսական գործնական ծանօթութիւններ: Եւ եթէ ուսանողը աւսպիսի նախապատրաստութեամբ մտնում է նոյնանման ուսումնարաններ, նրան 4—5 տնտեսական ընթացքը աւարտելու համար բոլորովին բաւական են, ի հարկէ այն դէպքում, երբ ուսանողը լրջութեամբ պարապում է գիտութիւններով: Այսպիսի առանձնացած դպրոցների համար անպակման միացած է մի կալուած, որը և ծառայում է ուսումնական նպատակներին, որովհետեւ դրանց վրալ են փորձնական դաշտերը—գիտնական հետազոտութեանց և փորձերի համար, փորձնական պարտէզներ, բուսաբանութեան աղբի, գիւղատնտեսական անասնատներ (Rossstall), փորձնական իջևաններ (Vezsuchsstation), բացի ալ, ալդպիսի դպրոցները անպատճառ ունենում են զանազան գիտնական թանգարաններ, ինչպէս օրինակ, բուսաբանական, կենդանաբանական, երկրաբանական, ֆիզիքական մօտէլների, գիւղատնտեսական մեքենաների և գործիքների, սերմերի, բուրգի, միկրոսկոպների և այլն, որպէս նաև քիմիական լաբորատորիա, հարուստ գրադարան, ջերմոցներ և այլն և այլն: Բարձրագոյն առանձնացած դպրոցների հետ ստորաբար միացած են լինում նաև երկրագործական ստորակարգ ուսումնարաններ (Ackerschule): որոնք միջոց են տալիս ուսանողներին ուսումնարանի աշակերտների գործնական պարապմունքները գիտել, դաստաւութեան եղանակի հետ ծանօթանալ և ալլն կալլն: Ուսման ծրագիրը մօտաւորապէս հետեւեալն է. բնական գիտութիւններ՝ քիմիա, ֆիզիքոլոգիա և անատոմիա, ֆիզիկա, երկրաբանութիւն, բուսաբանութիւն և կենդանաբանութիւն իրա ստորաբաժանումներով: ապա անտառապահութիւն, քաղաքական տնտեսութիւն, գիւղատնտեսական իրաւագիտութիւն և պատմութիւն գիւղատնտեսութեան, մեքենաւագիտութիւն, ազգաբանութիւն (Etnographie) ստատիստիկա, ջրաբաշխութիւն, երկրաշափութիւն, ճարտարապետութիւն և հաշաւագիտութիւն (գիւղատնտեսական), զուտ գիւղատնտեսական գիտութիւններ՝ հողագործութիւն, բուսական և անասնական արդիւնաբերութիւն (Pflanzen-und Viehzuchtlehre) և ուսումնարդիւնաբերութեան (Betriebslehre): Բոլոր ուսանողները ապրում են ձնմարանապատկան շինութիւնների մէջ, ունին առանձին առանձին սենեակներ: Որպէս գիտնական և ընկերական հաստատութիւններ, կան գիւղատնտեսական և քաղաքա-տնտեսական ընկերութիւններ և վարժոցներ ուսանողամիութիւններ (Verbindung) և զանազան ժողովներ: զրանցից շատերին մասնակցում են իշանք ուսուցչապետները օգնելով ուսանողներին խօսքով և գործով: ուսումնական ընկերութիւնների մէջ ուսանողների կող-

մից կարդացուամ են դասախօսութիւններ, որոնք, ընդհանուր քննադատութեան ենթարկելուց չտող, տպագրուամ են ուսանողական ալս կամ ալն ամսագրի մէջ:

Բ. Երկրորդ տեսակի գիւղատնտեսական ինստիտուտներ՝ միացած համալսարանի հետ: Այս տեսակի ինստիտուտները անպայման քաղաքներում են և կազմուամ են համալսարանի ֆիլոսոֆիական ճիւղի մի բաժանմունք: Սրանց առաւելութիւնները առաջին տեսակի դպրոցների համեմատութեամբ կապանում են նրանում, որ նախ՝ ուսուցչական ոլորտը, ընդհանուր առմամբ, աւելի նշանաւոր են լինում քան առաջիններում, որոնց համար, շնորհիւ դրանց քաղաքների քիչ թէ շատ հեռու լինելուն, դժւար է լինում աչքի ընկնող ուսուցչապետների հրաւիրել: Իսկ թէ աղպիսիներ ճարտուամ էլ են՝ միւս գիտականներից, հարուստ գրադարաններից և, ուրիշ կրթական հաստատութիւններից անջատւած լինելու պատճառով դժւարանում են ժամանակակից գիտութեան բարձրութեան վրա մշտ մնալ: Իսկ ինչ վերաբերում է ուսանողներին, սրանք համալսարաններում չարմարութիւն ունին ոչ միայն իրանց ընտրած մասնագիտութեան մէջ սահմանափակւած մնալ, այլ նաև աւելի բազմակողմանի լինել, միւս գիտութիւններով ևս հետաքրքրւել, որպէս համալսարանների ամբիոններից նույնպէս ուրիշ դասակարգերի և մասնագիտութիւնների տէր կրթւած անձանց հետ շփւել, խօսիլ, և, բացի այդ, նաև իրանց հոգեկան և դեղարւեստական աշխարհը ազնւացնել՝ քաղաքային թատրոնների, նւագահան դէսներ լաճախելով, ցուցահանդէսներ, նկարչական և քանդակագործական թանգարաններ ալցելելով և աղպիսով քաղաքակրթութեան չառաջագիւմութեան անմիջական զիտողը, տեսնողը և մասնակցողը լինել: Իսկ գալով միւս մասնագիտական թանգարաններին և հաստատութիւններին, ինչ կաւկած որ ինստիտուտներ ունին, նոյն չափով եթէ ոչ աւելի, սակայն համալսարանի գիւղատնտեսական ինստիտուտները ունին մի մեծ պակասութիւն—այդ ալն է, որ ուսանողները կտրւած են լինում գիւղական դաշտակն աշխատանքների լաճախ գիտողութիւնից, իրանց ապագա գործունէութեան անմիջական աղբիւրից, և թէև ձեռնարկուամ են լաճախակի դրօսանքներ, էքսկուրսիաներ դէպի դանադան կաւածներ, սակայն դրանք չկարծեմ թէ ալ պակասը բոլորովին ծածկել կարողանան:

Գալով ալն հարցին թէ հալ ուսանողը արտասահմանան ալդ գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոցներից որը պէտք է վեր դասի, դա, իմ կարծիքով, գրեթէ մի և նոյնն է, երկուսն էլ ունին իրանց բարձր արժանաւորութիւնները, առաւելութիւնները և չարմարութիւնները. երկուսի մէջ էլ գիտութիւնը ինամուամ է հաւասարապէս և

երկուսից որն էլ որ ընտրի ժրաջան, աշխատասէր ուսանողը, կարող է շատ բան անել: Սակայն, իմ կարծիքով, աւելի լաւ կը լինի եթէ հաղիւղատնտես ուսանողը իր ուսման ընթացքում ալք երկու տեսակ դպրոցներումն էլ լինի փոփոխապէս, ալսինքն նախ համալսարանական քաղաք գնալ, աշտոեղ 2—3 սեմեստր մնալ և ապա շարունակի առանձնացած ձևերումն երկու Ահա թէ ինչու:

Մեր տղերքը, երբ հայրենիքից առաջին անգամ Նւրոպա են գալիս իսկոյն աչքի են ընկնում մի տեսակ կոպտութեամբ ձևերի, խօսակցութեան, ճաշակի, միշտ և անգամ ման գալու մէջ, մի խօսքով աչն բոլոր բաներում, որ վերաբերում է քաղաքակրթութեան արտաքինին: Այդպիսի մի երիտասարդ, երբ իր լեռ ընկած քաղաքից ուղղակի ընկնում է եւրոպական քաղաքներից հետու ընկած մի համեմատաբար փակած ձևաբան, ուր նրա չրջանը միմիայն տղամարդիկ և ուսանողներ են կազմում, նա մի քանի տարուց լեռու գրեթէ նոյնն է մնում ինչ որ էր հայրենիքից գալու՝ կոպիտ, անտաշ, անբարեկիրթ. աչն ինչ եւրոպական մի քաղաքում մնալով նա փոքր առ փոքր փոխւում է, կրթւում է, որովհետեւ նա ալստեղ առիթ է ունենում շփուել զանազան դասակարգի և դիրքի մարդկանց հետ, կանանց և օրիորդների հասարակութեան մէջ է մտնում և ալն, որոնց ներկաութիւնը ալսպէս թէ ալնպէս ստիպում է նրան իրեն ուրիշ կերպ պահել, քան թէ նա իւր ընկեր ուսանողների մէջ է, իսկ արտաքին բարեկրթութիւնը ներկալ հասարակութեան մէջ նոյնքան անհրաժեշտ է, որքան և ներքինը. իսկ քաղաքը, ալք բանում միշտ ունենում է իր ազդեցութիւնը, որով և իւր դերը կատարում, Վալով բուն ուսմանը, համալսարաններում բնական գիտութիւնները—գիւղատնտեսութեան ալք հիմնաքարերը—աւելի են խնամուած քան առանձնացած դպրոցներում. լարոբատորիաները աւելի հարուստ են, ուսուցչապետները աւելի խստապահանջ քան առաջիններում, ուստի և շատ լաւ կը լինի եթէ ալք տեսակէտից եւ ուսման սկզբում համալսարանական ինստիտուտներին նախապատուութիւն տալինք. աչն ինչ լեռու, երբ ուսանողը բնական գիտութիւններով պարապած կը լինի, թող նա մտնի երկրորդ տեսակի դպրոցները, ուր բուն գիւղատնտեսական գիտութիւնները աւելի խնամուած են, և երկրորդ՝ ալստեղ ուսանողը ամենից աւելի միջոց և լարմարութիւն ունի իւր սովորածը և սովորելիքը միշտ բնութեան, զործողութեան մէջ տեսնելու, գիտելու և համեմատելու իսկ միւս կողմից՝ վերջին սեմեստրներում ուսանողը սովորաբար պատրաստում է լաւաջիկալ քննութիւններին համար, նրա պարապմունքները բարդանում են և դժարանում, ժամանակի աւելի շատ պահանջ է զգացւում, ուստի ալստեղ ուսանողը աւելի շատ լարմարութիւններ ունի խաղաղ և հանգիստ պարապելու քան ալմիալից, գործից խլող զարծութիւններով լի քաղաքի անմաքուր օդի մէջ:

Բայց եթէ մեր ուսանողը ցանկանում է ապագայում ոչ միայն խօսքի և այլ գործի մարդ դառնալ, անհրաժեշտ է, որ նա, առաջ քան բուն գիւղատնտեսական գիտութիւններին անցնելը, մի տարով ընդհատի իւր տեսական ուսման ընթացքը, մտնելով մի որ և է օրինակելի կալած որպէս կամաւոր (volontaire) և աշխտեղ մի հմուտ կալածատիրոջ ձեռքի ղեկավարութեան տակ գործնականով պարապիւ։ Ահա աշխտեղ նա միջոց կունենալ ծանօթանալու աշն իսկական առաջադիմութեան հետ, որ արեւ է 19-րդ դարում գիւղատնտեսութիւնը։ Նա աշխտեղ կ'ուսումնասիրի տնտեսութեան դանազան եղանակները, կը հմտանալ երկիր մշակելու բոլոր գիտական ձևերի մէջ, դրա հետ բազմատեսակ անհրաժեշտ մեքենաների և գործիքների գործադրութեան մէջ, կը ծանօթանալ անասունների և նրանց կերակրելու, պահելու, խնամելու արեստի հետ, Դաշտերի բնական և արեստական պարարտացման միջոցների, կուլտուրական բոյսերի զարգացման պայմանները, պտղափոխութեան, դաշտալին տնտեսութեան, կալածի կառավարչական հոգսերի և դժւարութեանց հետ, մի խօսքով աշն բոլորի հետ, ինչ որ մի տարուց փետոյ նա պէտք է իւր ուսուցչապետից, որպէս գիտնական մեթոտներ, ամբիօնից լսի, նրա քննադատութիւններին հետևի, բացատրութիւններին մասնակցի։ Աշտեղ ահա նա առիթ ունի իւր սովորած բնական գիտութիւնների օրէնքները, որոնց աղբեցութեան և հետևանքների ողջ պրոցէսը իրականութեան մէջ տեսնել, հետազօտել, ճշտել, և շատ լաւ կը լինի, թէ կամաւորը չբաւականանալ միմիայն հանդիսատես լինելով, այլ ինքը անձամբ մասնակցի դաշտալին բոլոր աշխատանքներին, արդիւնատնտեսութեան բոլոր գործառնութիւններին, կալածատէրը միշտ ուրախութեամբ է նաւում կամաւորի աշխատի եռանդուն գործունէութեան վրա և ամեն քապալիտում շտապում է իւր կամաւորին որպէս գործով նուպէս և խօսքով օգնել, հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալ։ Մի տարի աշխտէս կալածում անցնելը գիւղատնտես ուսանողին աշն քան օգուտներ կը տալ, որքան հազիւ լսարաններում անցրած մի քանի տարիները, և ապա թէ տնտեսական տարին բոլորելուց փետոյ նա կարող է նորից գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոց գնալ չարունակելու ընդհատած ուսումը։ աշտեղ դասախօսութիւնների ժամանակ միայն նա կը հասկանալ կալածում անցրած մի տարուց օգուտների տրժէքը։ աշտեղ դասախօսութիւնները նրա համար կը ստանան մի առանձին հետաքրքրութիւն, մի առանձին գրաւչութիւն, նա ձեռք բերած կը լինի կրիտիկական հալեացք, և աշն բոլոր գրքերը իրանց բաղմաթիւ նկարներով կը դադարեն այլ ևս վերացական գաղափարներ լինելուց, այլ, որպէս վերարտադրութեան միջոցներ իւր տեսածների ու կարգացածների, կը տան իրանց իսկական օգուտները։ Ահունհետև նա ֆիլոսոֆալութեան զոկտորի քննութիւն կը տալ թէ ոչ, դա բոլորովին իր իմանալու և վճռելու հարցն է։

Եւ այսպէս չորս տարի արտասահմանում անցնելուց, եւրոպական նորագոյն գիւղատնտեսութիւնը տեսականապէս և գործնականապէս ուսումնասիրելուց լետոյ, նա կարող է հանգիստ խղճով հայրենիք դառնալ, լի ապագայ լաջողութեան հաւատով: Հայրենիք գալուց նա պէտք է փախչի խակուն և եթ մեծ գործ սկսելուց, նա դեռ ևս պէտք է ալն երկիրը, ժողովուրդը, նրա պալմանները ուսումնասիրելու գործին ինքն նւիրւի, ինքը անձամբ փորձեր անի և ապա թէ իւր իսկական գործին և կոչմանը նւիրւի: Միայն աջալիսի ղիտնական և փորձնական հմտութիւններից լետոյ նա կարող է որպէս իւր սեփական անձի նունպէս և հասարակութեանը օգտաւէտ լինել, և նրա մէջ հաւատ և վստահութիւն հաստատել ղէպի գիւղատնտեսական բարձրագոյն կրթութիւնը մասնաւորապէս և ղէպի նրա փրկարար նշանակութիւնը՝ ընդհանրապէս:
